

UOT 930.24

XIX ƏSRİN 30-40-CI İLLƏRİNDƏ CAR-BALAKƏNDƏ RUS MÜSTƏMLƏKƏÇİLİYİNƏ QARŞI AZADLIQ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

SƏLİMOV ŞİRXAN DADAŞ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

shirxan.salimov@mail.ru

Açar sözlər: Car-Balakən, “yeni qaydalar”, azadlıq mübarizəsi, hərbi əməliyyatlar, müstəmləkəçiliyə qarşı üsyanlar, rus müstəmləkəçiliyi

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ərazisinin işğalına başlayan Rusiya ilk növbədə strateji əhəmiyyət daşıyan Car-Balakənin işğalına xüsusi önəm verirdi. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Car-Balakəni işğal etsə də, tam olaraq məqsədinə nail ola bilməmiş, əhali işğalla barışmayaraq, bu və ya digər formada müstəmləkəyə qarşı müqavimət göstərirdi. Ona görə də Rusiya bu işğalları başa çatdırmaq məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə davam etməkdə idi. 1816-cı ildə Yermolov Gürcüstandakı və Şimali Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin olundu. Dərhal vəzifəsinə başlayan A.P.Yermolovun qarşısına qoyduğu ən birinci və mühüm məqsəd Rusiyanın mərkəzi vilayətlərindən “itaət etməyən”lərin torpaqları ilə ayrılan Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyi təmin etmək idi. Baş komandan öz məqsədinə çatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Əsrlərlə yanaşı yaşayan müsəlman əhalini bir-birinə qarşı qaldırmaq və “kafir” düşmənlərə qarşı birgə hərəkəti içəridən parçalayaraq dağıtmaq belə vasitələrdən idi. 1820-ci ilin Almalı hadisəsi buna ən yaxşı misal ola bilər. Məhz bu hadisə Car-balakənlilərlə Şəki camaatı arasındakı münasibətlərin gərginləşməsinə ciddi təsir göstərmişdir. [1, s.131]

1817-ci ildə general-mayor Kutuzovun polkovnik Klimovskiyyə məktubunda car-balakənlilərin şahzadə Aleksandri İrana keçirmək üçün hazırlıq gördükləri və bu məqsədlə Əliabad kəndində xüsusi bələdçinin və atların olması barədə məlumat verilir və faktın təcili yoxlanılması tələb edilir. Əgər fakt düz çıxardısa, onda polkovnik Klimovski 200 nəfərdən az olmayan dəstə ilə kəndə gözlənilmədən hücum etməli, bələdçiləri və atları ələ keçirməli idi. Əlabadlılardan isə şahzadəyə kömək etməyəcəklərinin təminatı olaraq girovlar götürülməli idi. Buna müqavimət göstərəcəkləri halda isə onların silahla cəzalandırılması əmri verilmişdi. [1, s.134]

1811-1812-ci illərdə Car camaatı üsyankar şahzadə Aleksandra yaxından kömək etmiş, 1813-cü ilin əvvəllərində onlar Qafqazın baş komandanı general Rtişşevə açıq məktub yazaraq ruslara təzminat ödəməyəcəyini bildirmiş, 1825-ci ildə Rusiya hökumətinin xəbərdarlıqlarına heç bir məhəl qoymadan 3 min nəfərlik qoşunla İlisu sultanlığına soxularaq əsl müharibə aparmışdılar. [7, s.643]

General Yermolovun 1826-cı il 17 sentyabr tarixli raportunda İrəvan xanının da öz silahlı dəstələri ilə Şahzadə Aleksandra kömək üçün Kür çayına doğru hərəkət etdiyi göstərilirdi. Biləmiş qüvvələrin öhdəsindən gəlməyin asan olmayacağını başa düşən Yermolov İrəvan xanının car-balakənlilərlə birləşməsinə imkan verməmək üçün öz qoşunları ilə Qazax, Şəmşəddil distansiyaları istiqamətində hərəkət edir. Rus qoşunları Qazaxlıları itaətdə saxlamağa nail olurlar. Şəmşəddillilər isə İran qoşunları tərəfindən elliklə əsir aparılır. Rusların Qazax Şəmşəddildə nəzarəti əllərinə almaları Göyçə gölü yaxınlığındakı dağlarda dayanan İrəvan xanının car-balakənlilərlə birləşməsinə mane olur. [6, s.379]

1826-1827-ci illərdə İran Qacarlar dövlətinin Rusiya ilə müharibəsi zamanı Car-Balakən döyüşçüləri Abbas Mirzənin qoşulanların sırasında mühüm rol oynamışlar. Onlar bu zaman Qazı-qumuxlu Surxay xan və Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə barışmayan Gürcü şahzadəsi

Aleksandr ilə əlaqə yaradaraq, onlara əməkdaşlıq etmişlər.

1829-cu ildə də carlılar Dağıstan hakimlərindən Əlinin Alazan vadisindəki rus qarovul postlarına yürüşdə yaxından iştirak etmişdilər. [4, s.379]

Rusiya tərəfindən xanlıqların hakimiyyətinin ləğv edilməsindən sonra Azərbaycanın bütün əyalətlərində komendant idarə üsulu yaradılmış, lakin Car-Balakən camaatının daxili muxtariyyəti saxlanılmışdı. Bu isə Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun gəlmirdi. Car hökuməti əvvəlcə camaatlığın muxtariyyətini ləğv etmək, sonra isə buradan Dağıstana qarşı hərbi istinadgah kimi istifadə etmək istəyirdi. Ona görə də əhaliyə bəyannamə ilə müraciət edilərək bildirildi ki, vilayət yeni "Qaydalar"la idarə ediləcəkdir. Yeni "Qaydalar"da qeyd edilirdi ki, vilayəti idarə etmək üçün 9 nəfərdən ibarət "Müvəqqəti idarə" təşkil edilir. "Müvəqqəti idarə"yə onun rəisi, baş hakimin təyin etdiyi iki məmur, camaat tərəfindən seçilmiş 6 nəfər nümayəndə daxil idi. Əslində isə, bütün hakimiyyət rəis və iki məmuru əlində cəmləşmişdi. Yerli nümayəndələr demək olar ki heç bir hüquqa malik deyil, məşvərətçi səsə malik idilər. Bu "Qaydalar" İlisu sultanlığına da aid edildi. [3, s.306]

1803-cü ildən sonra ruslara, demək olar ki, heç bir bac ödəməyən, rüslardan asılılığı əslində, formal olaraq qəbul edən Car-Balakənliləri cəzalandırmaq buranın idarəsini bilavasitə öz əlinə almaq üçün 1830-cu ilin əvvəllərində Qafqazdakı rus hakimiyyət dairələri qəti addımlar atmışdı.

Car-Balakən camaatları içərisində müridizm təbliğatı yayılaraq böyük uğur qazanmışdır. Dağılıların imamı Qazi Molla və Carın özündə yaşayan Hacı Yəhyə azad camaatlar içərisində böyük nüfuz sahibi idilər. "İslam düşməni" Rusiyaya qarşı cihad savaşına çağıran müridçilik təbliğatı Car-Balakəndə özünə coxlu tərəfdar toplaya bilmişdi. Avar, Kürə, Tabasaran, Qazıqumux xanlarının çar hökumətinə nökrçilik etməsi bu işi gücləndirmişdir.

1830-cu ilin mayında Güney Dağıstan müridlərinin başçısı Şeyx Şabanın üsyan çağırışı Carda geniş əks-səda döğürdü. Carlılar, kaxetlilər, balakənlilər və zaqatalılar Baş Qafqaz dağlarını keçib Balakənə doğru hərəkət edən dağlı dəstələrinə qoşuldular. [2, s.306]

Car-Balakən ərazisinə daxil olub talançılıq edən ruslarla yerli əhali arasında 1830-cu il fevralın 27-də toqquşmalar oldu. Hər iki tərəf üçün cüzi itki ilə başa çatmış bu ilk toqquşmanın səhərişi gunu – fevralın 28-də ruslar Car və Zaqatalanı tutdular. [7, s.961] Bütün bunların nəticəsi olaraq Rusiya tərəfindən martın 4-də Bekoviç Çerkasski başda olmaqla, Car-Balakənin Müvəqqəti Vilayət İdarəsi yaradıldı.

Yeni idarə üsulu Car-Balakəndə həyəcana səbəb oldu və "Qaydalar"da göstərilənləri tətbiq etmək üçün 1830-cu ilin fevralında rus qoşunları hücumu keçərək əsas yaşayış məntəqələrini ələ keçirdilər. Çar generalı hücumu qış aylarına salmışdı ki, dağıstanlılar carlıların köməyinə gələ bilməsin. Camaatlığın rus qoşunları tərəfindən tutulması, yeni idarə üsulunun tətbiqi, vergilərin artırılması, camaatlığın siyasi hüquqlarının məhdudlaşdırılması carlıların narazılığını artırdı. Dağılıların azadlıq mübarizəsi də buna öz təsirini göstərdi. Mübarizənin liderlərindən biri Şeyx Şaban əhaliyə müraciət etdi və onları mübarizəyə çağırırdı. Onun müəyyən etdiyi vaxtda - 1830-cu ilin iyunun 12-də üsyan başladı. İyunun 21-də Zaqatala qalası yaxınlığında baş verən döyüşdə üsyançılar məğlub oldular. Lakin carlılar dağılıların başçısı Həməzət bəylə əlaqə yaratdılar. Həməzət bəy iki min döyüşçü ilə onların köməyinə gəldi. Oktyabrın 15-də baş verən döyüşdə rus ordusu məğlub oldu. Üsyançılar Car vilayətinə yiyələndilər. [3, s.306]

Rusiyanın müstəmləkəçiliyinə qarşı 1830-cu ilin əvvəllərində başlamış Car-Balakən üsyanları müxtəlif fasilələrlə 1832-ci ilədək davam etdi. Şeyx Şaban kimi başçıların rəhbərlik etdiyi, Dağıstan imamı Həməzət bəyin gəlişləri dövründə daha da canlanan bu silahlı çıxışlara rusların Cardakı hakimiyyət orqanları, nəhayət ki, 1832-ci ilin axırlarında son qoya bildilər.

Çar generalı Şeyx Şaban və Həməzət bəyi ələ aldı və onlar buranı tərk etdilər. Noyabrın 14-də Car rus qoşunları tərəfindən tutuldu. Üsyançılardan 32 nəfər edam edildi. Həmin ilin dekabrında baş verən Balakən üsyanı da amansızlıqla yatırıldı. XIX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısında da çar hökumətinin apardığı hərbi əməliyyatlara baxmayaraq, Car-Balakən və onunla qonşu bölgələrdə

rusların arzuladıqları dincliyi bərqərar etmək mümkün olmamışdı.

Rus hərbi qüvvələri tezliklə İlisu kəndini ələ keçirənlər də, əhalinin müqavimətini sındıra bilməmişlər. İlisu ruslar tərəfindən yenidən ələ keçirildikdən sonra Molla Şaban və Adalovun başçılıq etdiyi kiçik bir hərbi dəstə curmutluların köməyi ilə Katex kəndinə girmiş və əhalini üsyana qaldırmışdılar. Tala kəndi istisna olmaqla, Katex dərəsindəki bütün kəndlər silaha sarılıb üsyançılara qoşulmuşdular. Təşvişə düşmüş ruslar general Şvarsın xeyli gücləndirilmiş qoşununu buraya yönəlmiş, lazımi ehtiyat tədbirlərini görə-görə irəliləyən Şvars 1847-ci il iyunun 9-da Katex kəndini topa tutdurduqdan sonra üsyançılar dərə boyunca dağlara çəkilmişdilər. [8, s.357]

XIX əsrin birinci yarısında şimali Azərbaycanın torpaqları Rusiyası ilə Qacarlar İrani arasında fasilələrlə baş verən amansız müharibələr meydanına çevrilmiş, Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğal edilməsinin nəticəsi olaraq tarixi torpaqlarımız bir neçə yerə bölüşdürülmüşdür. XIX əsrin 30-cu illərində Rusiyanın müstəmləkə əsarətinə qarşı çevrilmiş Car-Blakən üsyanının məğlubiyyətlə nəticələnməsinin əsas səbəblərindən biri güclü nizami hərbi qüvvəyə malik olan Rusiya kimi böyük bir imperiya ilə mübarizədə pərakəndə və silah baxımından daha az təchiz olunmuş, vahid bir mərkəzdən idarə olunmayan, regional xarakter daşıyan silahlı mübarizənin məğlubiyyətə uğraması gözlənilən idi. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqının istər Car-Balakəndə, istərsə də digər bölgələrimizdə müstəmləkəçilik rejiminə qarşı apardığı azadlıq mübarizəsi tarixi-siyasi baxımdan heç də nəticəsiz qalmadı. Nəticədə, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi müstəmləkəçilərin apardığı istismarçılıq siyasətində cüzi də olsa, bəzi müsbət dəyişikliklərin edilməsinə gətirib çıxardı. Bunlardan biri də Komendant idarə üsulunun ləğv edilməsi idi.

Azərbaycanda komendant idarə üsulunun ləğvi Rusiyada mövcud olan idarəçilik sisteminin Cənubi Qafqazdakı rus müstəmləkələrində tətbiqi nəticəsində 40-cü illərdə müstəmləkəçiliyə qarşı çıxışların 30-cu illərlə müqayisədə nisbətən sakit keçməsi müşahidə edilmişdir. Lakin bu çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı azadlıq hərəkatının dayanması anlamına gəlməməlidir. Problemin araşdırılmasının nəticəsi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti 40-cü illərdə də xalq azadlıq mübarizəsinin davam etməsinə gətirib çıxarmışdır.

1843-1844-cü illərdə Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş vermiş çıxışlar müstəmləkəçiliyə qarşı vahid xalq azadlıq mübarizəsinin nümunəsi idi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş xalq azadlıq hərəkatı Rus müstəmləkəçiləri tərəfindən amansızlıqla, qan içində boğulsa da, həmin mübarizəni doğuran səbəblər-çar Rusiyanın ağır müstəmləkə əsarəti hələ də davam edirdi. Bu zaman Azərbaycanda rus müstəmləkəçiliyinə qarşı baş vermiş azadlıq mübarizəsinin vahid mərkəzdən idarə olunmaması, mübarizənin ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif vaxtlara təsadüf etməsi, üsyançı bölgələr arasında əlaqələrin zəifliyi və kordinasiyanın olmaması, hərbi qüvvələr nisbətinin müstəmləkəçilərin xeyrinə olması, rusların artilleriya üstünlüyü, azadlıq mübarizəsinin məğlubiyyətinin əsas səbəblərindən idi.

Nəticə olaraq, hesab edirik ki, XIX əsrin birinci yarısının tarixinin araşdırılması Azərbaycan xalqının Rus işğalçılarına qarşı apardığı azadlıq mübarizəsi tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olan dövrlərindən biridir. XIX əsrin əvvəllərindən Rus çarı I Aleksandrın verdiyi manifestə əsasən Şimali Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə başlayıb, Türkmənçay müqaviləsi ilə başa çatan bu müstəmləkəçilik aktının reallaşdırılması zamanı xalqımız qəsbkarlara qarşı şəraitdən asılı olaraq, bu və ya digər formada qəhrəmanlıqla mübarizə aparmış və qüvvələr nisbətinin kəskin şəkildə fərqlənməsinə baxmayaraq, işğalçılara qarşı güclü müqavimət göstərmişdi. Göstərilən bu müqavimət həmin dövrdə müstəmləkəçiliyə son qoymasa da işğalı xeyli çətinləşdirmişdir, bunula yanaşı, Rus imperiyası tərəfindən bəzi güzəştlər edilməsinə səbəb olmuş və azadlıq uğrunda mübarizə ruhuna müsbət təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əşrəfqızı A. Car-Balakən camaatlığı. Bakı, 2009, s.131
2. Əliyərli S. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. Bakı: 2009, 643 s.

3. Ağasiyev İ., Səlimov Ş. Azərbaycan tarixi. Bakı: SDU, 2017, 584 s.
4. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. А.Берже. т.І. Тифлис, типо-я Глав. Управл. Наместника Кавказа, 1866, VII с., 379
5. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. А.Берже. т.І. Тифлис, типо-я Глав. Управл. Наместника Кавказа, 1866, 816 с. VII с., 379
6. АКАК: V 12-ti t.,t.3, Tiflis, типо-я Главного Управление Наместника Кавказа, 1875.
7. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. А.Берже. т.І. Тифлис, типо-я Глав. Управл. Наместника Кавказа, 1866, VII с., 961
8. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. А.Берже. т.І. Тифлис, Типог-я Глав. Управл. Наместника Кавказа, 1866, VII с., 357

РЕЗЮМЕ

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА ПРОТИВ РОССИЙСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ В ДЖАР-БАЛАКЕНЕ В 30-40-Х ГОДАХ XIX ВЕКА

Салимов Ш.Д.

Ключевые слова: *Джар-Балакен, «новые правила», освободительная борьба, военные действия, восстания против колонизации, российская колонизация*

В статье говорится о колониальной политике, проводимой Россией в Джар-Балакене, введении с 30-х годов «Новых правил» в управление Джар-Балакеном, пропаганде мюридизма среди населения, усилении недовольства «Новыми правилами», восстаниях против российского колониализма во главе с шейхом Шабаном и Гамзат-беком, нападении русских войск на Джар-Балакен, поэтапном продолжении освободительной борьбы в 30-х годах, относительном ослаблении этой борьбы в 40-х годах и историческом значении этих восстаний.

SUMMARY

STRUGGLE FOR FREEDOM AGAINST RUSSIAN COLONIALISM IN CAR-BALAKEN IN THE 30s AND 40s OF THE XIX CENTURY.

Salimov Sh.D.

Key words: *Car-Balaken, "new rules", freedom struggle, military operations, rebellions against colonialism, Russian colonialism*

The article is about the colonial policy pursued by Russia in Car-Balaken, the application of the "New rules" in the management of Car-Balaken from 30s, promoting sectarianism among the population, increasing dissatisfaction with the "New Rules", starting rebellions against the Russian colonialism headed by Sheikh Shaban and Hamzat Bey, attack of Russian troops on Car-Balakan, the continuation of the struggle for freedom with stages in the 30s, relative weakening of the struggle in the 40s and the historical significance of these rebellions.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.04.2019
	Son variant	25.09.2019